

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС

Железняк М. Г., Іщенко О. С. Синтаксична спадщина Євгена Тимченка // Відмінки іменників української мови: студії Євгена Тимченка 1913–1928 років. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. С. IV-XVI. DOI: [10.37068/b/9789660299610-iv-xvi](https://doi.org/10.37068/b/9789660299610-iv-xvi)

CITATION

Zhelezniak, M. H., & Ishchenko, O. S. (2022). Yevhen Tymchenko's contribution to syntax. In *Noun cases in Ukrainian language: Yevhen Tymchenko's studies of 1913–1928* (pp. IV-XVI). Kyiv: Institute of Encyclopedic Research, National Academy of Sciences of Ukraine. <https://doi.org/10.37068/b/9789660299610-iv-xvi> [in Ukrainian].

СИНТАКСИЧНА СПАДЩИНА ЄВГЕНА ТИМЧЕНКА

Немає сумніву, що синтаксичні дослідження Є. К. Тимченка 20-х рр. – помітне явище в українському мовознавстві, багато в них цінних спостережень, які увійшли як безсумнівний його здобуток, що сприяв дальшому вивченню синтаксичних категорій, накреслював проблеми такого вивчення.

Михайло Жовтобрюх

У розвитку мовних структур світу, як метафорично зауважує О. Ткаченко, «не бракувало тимчасових або тривалих періодів занепаду (“захворювання”), загибелі окремих мов, їхнього поступового зміцнення після занепаду (“видужувань”) і навіть воскресінь, відроджень після стану, цілком порівнянного зі станом летаргії (або й клінічної смерті)»¹. В один із таких періодів ренесансу й поступу української мови працював Євген Тимченко. Незбориме бажання сприяти національному розвою українців, розуміння їхніх найсуттєвіших потреб, а ними, за справедливим визначенням М. Грушевського, передусім є рідна мова та рідна школа², спричинило появу важливих наукових праць Є. Тимченка.

На початку ХХ ст. в українському мовознавстві з’явилося сузір’я визначних постатей, які лишаються в пошані й донині (П. Бузук, В. Ганцов, Г. Голоскевич, О. Курило, О. Синявський та ін.). Період української соціогуманітаристики, що тривав із середини 20-х до початку 30-х років називають українізацією. Однак із початком третього десятиліття знову настає занепад наукового й культурного життя. Російський націоналізм, завзято впроваджуваний більшовиками, відновив боротьбу з усім українським – мовою, літературою, мистецтвом, культурою – та українознавцями: лінгвістами, літературо- та мистецтвознавцями, істориками, етнографами. Усі національно свідомі українці зазнали утисків радянської влади, а їхня діяльність уважалася націоналістичною, бо суперечила ідеології правлячої партії. Наслідком цього було знищення чи ув’язнення багатьох учених та вилучення їхніх праць із наукового вжитку. З одного боку, це спричинило те, що в соціогуманітарну науку потрапили особи, які, за влучною характеристикою М. Сумцова, «зовсім не сприймають явища навколишнього життя, є перш за все деревиною, і вельми сумнівно, щоб у галузі вузької спеціальності з такої бездушної деревини вийшло щось, окрім дерев’яного

¹Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу. Київ: Спалах, 2004. С. 7.

²Грушевський М. Про українську мову і українську школу. Київ: Веселка, 1991.

тупоумства або продажного запалу»³. А з іншого – талановиті інтелектуали лишилися в забутті, і лише останнім часом склалася тенденція поміж представників різних наукових напрямів відроджувати імена своїх предтеч, які відстоювали об'єктивні знання, боролися за істину й національні інтереси. Справді, життєвий і творчий шлях багатьох дослідників і нині маловідомий, а їхній науковий набуток повністю досі не осягнутий.

Традицію відновлювати славетні імена українських мовознавців, очевидно, започаткував ще Ю. Шевельов, коли підготував брошури, присвячені К. Михальчуку, В. Ганцову й О. Курило. У передмові до однієї з них він зауважив: «З погляду розвитку науки так само, як з погляду переємності української культури обов'язком мовознавців нашого покоління є нагадати про життя й діяльність передчасно зліквідованих»⁴. Між іншим, багато у справі повернення інтелектуальної спадщини діячів науки й освіти, чий імена донедавна були заборонені або забуті, робить «Енциклопедія Сучасної України». Це видання покликане «встановлювати історичну справедливість, повертати до культурного й наукового дискурсу численні імена українців»⁵. Долі людей, результати їхньої діяльності, творчі, інтелектуальні, фізичні здобутки, наукові відкриття, технологійні розроблення, героїчні вчинки тощо – це ті знання, що допомагають утвердженню національно-культурних цінностей, посилюють патріотичні настрої, спонукають до глибшого трактування історії та сьогодення України. Редакційна колегія збірника «Постаті та ідеї. З історії мовознавства в Україні» слушно зауважує, що «історія науки – це не лише данина нашій минувшині, а й запорука успішного розвитку суспільства, яке добре знає, шанує й творчо опановує досягнення своїх попередників»⁶.

Біля першоджерел сучасного українського мовознавства, що ознаменували становлення й усвідомлення вагомості українського слова, вияскравлюється постать великого науковця, перекладача, активного громадського діяча, людини енциклопедичних знань Євгена Тимченка (27 жовтня 1866 р. – 22 травня 1948 р.)⁷. Його ім'я радянська влада не могла повністю табувати, оскільки внесок Є. Тимченка в лінгвістичну науку надзвичайно вагомий. Він відомий як талановитий граматист, лексикограф, фонетист, історик мови й діалектолог. Дослідження вченого ґрунтувалися на значному й переконливому фактичному матеріалі, глибоких теоретичних засадах, спиралися на студії О. Потебні, П. Житецького, О. Шахматова, А. Мейє, А. Кримського, Ф. Міклошича, Г. Пауля та ін. Він був поліглотом, автором

³Сумцов Н. Научные новости. Южный край. 1906. 26 авг.

⁴Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило. Вінніпег: Український Народний Дім в Торонто, 1954. С. 5.

⁵Железняк М., Іщенко О., Очеретянко С., Давиденко О. Українська електронна енциклопедистика в соціогуманітарному вимірі / Ред. І. Дзюба. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. С. 128.

⁶Постаті та ідеї з історії мовознавства в Україні / НАН України, Ін-т мовознавства. Київ: Наук. думка, 1995. С. 3.

⁷Довбня Л., Товкайло Т. Внесок Євгена Тимченка в розвиток української мовознавчої науки. *Science, Research, Development. Philology, Sociology and Culturology* #14. Warszawa, 2019. С. 14.

перекладів світової класики (Метерлінк, Мопассан, Байрон та інші), одним із засновників Української академії наук, 1918 року став її академіком, а 1929 року – членом-кореспондентом АН СРСР. Однак уникнути «національної чистки» йому не вдалося: у 1932 році звинувачений у намаганні відірвати розвиток української мови від російської, за що в 1938 році заарештований і висланий до Сибіру. С. Сірополко так описує особливості звинувачення: «А. Хвиля, один із заступників В. Затонського, у своїх статтях “За большевицьку пильність на фронті творення української культури” (“Комуністична Освіта”, ч. 5, 1933) та “Знищити націоналістичне коріння на мовному фронті” (“Комуністична Освіта”, ч. 6, 1933) поставив своїм завданням довести, що “українські націоналісти” С. Єфремов⁸, Є. Тимченко та інші автори академічних словників провадили спеціальну шкідницьку роботу, намагаючись відірвати наукову термінологію від “трудящих мас”, а також створити штучну бар'єру поміж українською і російською мовами»⁹.

Д. Павличко цілком справедливо зарахував Є. Тимченка до «плеяди найкращих українських інтелігентів, що їх розтоптала комуністична система»¹⁰. Праці мовознавця вилучено з наукового вжитку аж до 1944 року, коли він був реабілітований. За словами О. Тихоненко, під забороною опинилися його насамперед вишівські посібники, зокрема «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика» 1927 року¹¹. Хоча, як стверджує Ю. Шевельов, вилучали передусім ті праці «буржуазних мовознавців», що присвячені термінології, лексикографії та синтаксису¹². Звісно, усе це мало негативний вплив на поширення в радянському науковому дискурсі здобутків Є. Тимченка та цитування його публікацій попри те, що мовознавця реабілітовано. Лінгвістичні праці Євгена Костянтиновича є призабутими й нині, а деякі його рукописи лишилися не надрукованими. Докладніше про життєвий шлях та наукову діяльність Є. Тимченка можна дізнатися з матеріалів збірника¹³, присвяченого до 130-річчя від дня його народження.

Дослідники наукової спадщини Є. Тимченка найбільшу увагу приділяють його лексикографічним здобуткам. Відомий історик мови В. Німчук назвав Є. Тимченка основоположником української історичної лексикографії¹⁴.

⁸Цікаво, що у Євгена Тимченка були непрості стосунки із Сергієм Єфремовим, про що свідчать записи у щоденниках останнього (див.: Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. Київ, 1997).

⁹Сірополко С. Історія освіти в Україні / Український вільний університет. Київ: Наукова думка, 2001. С. 882.

¹⁰Калевала / Перекл. Є. Тимченка; передмова та редакція перекладу Д. Павличка. Київ: Основи, 1995. С. 16.

¹¹Тихоненко О. Лінгводидактична спадщина Є. К. Тимченка (До 150-річчя від дня народження видатного мовознавця). Філологічні науки. 2016. Вип. 24. С. 104.

¹²Шевельов Ю. Українська мова у першій половині двадцятого століття. (1900–1941): стан і статус. Нью-Йорк: Сучасність, 1987. С. 190.

¹³Українська історична та діалектна лексика. Вип. 3. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996.

¹⁴Німчук В. Є. Тимченко – основоположник української наукової історичної лексикографії. Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. Вип. 3. Львів, 1996. С. 26–40.

І це насправді так, адже «найважливішою справою науковця стала робота з історичного словника української мови, якій він присвятив майже 30 років свого життя (1901–1934 роки, з перервами)¹⁵, що вийшов друком у 1930–1932 роках під назвою «Історичний словник українського язика» (опубліковано словникові статті на літери «А» – «Ж»). Важливою працею є і його 2-томний «Русско-малороссийский словарь» (Київ, 1897–1899). Історичні матеріали засвідчують, що цей словник мав називатися «Русско-украинским», однак заміна «украинский» на «малороссийский» – беззаперечна вимога Головного управління у справах друку в Санкт-Петербурзі для його опублікування¹⁶. Є. Тимченко безпосередньо причетний до укладання «Словаря української мови» Б. Грінченка. Варто додати й те, що 2-томний «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.», виданий у 1977–1978 роках, є, без перебільшення, продовженням лексикографічної практики, яку розпочав Є. Тимченко зі своїми колегами, створюючи історичний словник української мови.

Треба наголосити на не менш вагомому внескові Є. Тимченка в українську граматику. Згадуючи його як лексикографа, З. Кузеля все ж називає лінгвіста «відомим граматистом»¹⁷. І це закономірно, адже про місце граматики в його науковому доробкові красномовно засвідчує те, що магістерську дисертацію присвячено саме цій царині мовознавства – «Функції генетива в южнорусской языковой области» (Варшава, 1913). До слова, на той час за плечима професора вже була серйозна праця «Українська граMATика» 1907 року – видання, що, за визначенням фахівців, «передовсім призначалося для самоосвіти і домашнього читання»¹⁸. У фокусі уваги вченого перебували явища не лише літературної мови, а й діалектного мовлення: він разом із К. Михальчуком уклав «Програму до збирання діалектичних одмін української мови» (К., 1909). Його перу належать дві рецензії на дослідження В. Ганцова¹⁹. Щоправда, основні його граматичні відкриття були ще попереду.

Євген Тимченко досліджував різні граматичні категорії – рід («Рід в українській мові», 1928), число («Функції числа в українській мові», 1926), а також синтаксичні одиниці («Співрядне сполучення речивників з україн-

¹⁵Українська мова. Хрестоматія: В 3 кн. Кн. 3 / Ред. М. Железняк, Г. Козачук; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2014. С. 151.

¹⁶Українська ідентичність і мовне витання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; Інститут історії НАН України. Київ, 2013. С. 272.

¹⁷Кузеля З. Історичний розвиток і сучасний стан українського словництва. Збірник на пошану Зенона Кузеля / За ред. В. Янева. Париж, Нью-Йорк, Мюнхен, Торонто, Сідней, 1962. С. 228.

¹⁸Лукінова Т., Городенська К. Проблеми українського мовознавства. Дослідження граматики української мови. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75. 1930–2005: матеріали до історії / Відп. ред. В. Складенко. Київ: Довіра, 2005. С. 113.

¹⁹Ганцов В. Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. Записки Історично-філологічного відділу УАН. 1923. Т. 2/3, С. 116–144; Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою). Київ, 1923, 1–64. Записки Історично-філологічного відділу УАН. 1924. Т. 4. С.

ської складні», 1925). Та особливо цікавила його словозміна в реченні, зокрема функціонування іменникових відмінків. Відмінок іменника – «це визначальна самостійна міжрівнева категорія іменника, функційний вияв якої зумовлений морфолого-синтаксичною спеціалізацією слів із субстанційною (конкретно-предметною) семантикою, об'єднаних сукупністю однорідних взаємопротиставлених граматичних значень і специфічних парадигматичних ознак»²⁰.

Після захисту магістерської дисертації науковець продовжив досліджувати відмінки в українській мові з перспективою створення фундаментальної монографії про синтаксис української мови. Це промовисто засвідчено у передмові до останньої студії із пропонованої серії видань, у якій Є. Тимченко пояснює, що початковий задум полягав у комплексному опрацюванні іменникової системи української мови в зіставленні з іншими слов'янськими. Ідеться про окреме видання з аналізом основних граматичних категорій – роду, числа, відмінків. Однак мовознавець говорить, що на заваді були воєнні події та інші життєві обставини, через які роботу довелося переривати, а потім і загалом змінювати її план, структуру та процес реалізації. Так з'явилася ідея публікувати окремі невеликі монографії замість однієї цілісної праці, щоб оприлюднити напрацьований матеріал (див. стор. 375 у цій книзі). Прикметно, що у тому ж слові автор говорить про нагальну потребу доопрацювання попередніх монографій, висловлює критичні зауваження, майбутні корективи, наголошуючи на потребі доповнень і перероблень (див. стор. 375).

У низці видань про відмінювання першою була його дисертація, захищена й опублікована у Варшаві. Згодом у 20-х роках одна по одній з'являються й інші монографії, у яких «докладно і всебічно розглянуто синтаксичні функції інших відмінків української мови: “Льокатив в українській мові” (Львів, 1925), “Номінатив і датив в українській мові” (Київ, 1925), “Вокатив і інструменталь в українській мові” (Київ, 1926), “Акузатив в українській мові” (Київ, 1928)»²¹. Праці Є. Тимченка не перевидавали, нині віднайти їх можна лише в приватних колекціях або великих бібліотеках, у яких ці першодруки зберігають зазвичай у фондах цінних, рідкісних видань. Саме їх зібрано в пропонованій книзі з метою поширення поміж широкого загалу.

Як зазначають І. Вихованець та К. Городенська, в українському мовознавстві першої третини ХХ ст. з'явилися визначні й багаті на фактичний матеріал монографії Є. Тимченка, присвячені синтаксисові кожного з українських відмінків. Ці студії не втратили свого значення й до сьогодні²². Дійсний член НТШ П. Ковалів наголошував, що ці розвідки зробили вагомий внесок у дослідження українського синтаксису. Є. Тимченкові пощастило повністю охопити весь синтаксис української мови, і це могла би бути велика праця на кілька томів, якби не було втрачено велику частину рукописів

²⁰Костусяк Н. Морфологічні та семантичні відмінки сучасної української літературної мови. *Українська мова*. 2013. № 4. С. 46.

²¹Лукінова Т., Городенська К. Проблеми українського ... С. 115.

²²Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / За ред. І. Вихованця. Київ: Пульсари, 2004.

науковця²³. Показовою є характеристика проф. П. Ковалева на працю про родовий відмінок: «це перша спроба глибокої аналізи одного із синтаксичних питань української мови. Навіть в російській науковій літературі на той час таких досліджень ще не було. Роботу проф. Тимченка можна вважати цілком оригінальною, тим більше що вона побудована на численному сирому матеріалі української мови, на базі різних учень про відмінки західноєвропейських учених, особливо німецьких (Герман, Гумбольдт, Штайнталь, Штрайтберг, Дельбрюк, Бругман, Вундт та ін.)»²⁴.

Висловлюючи позитивне враження від праць Є. Тимченка, М. Булахов акцентував увагу на тому, що дослідник залучає різноманітний матеріал зі споріднених мов та користується порівняльно-історичним методом²⁵. Дехто з лінгвістів звертає увагу на те, що монографія, присвячена вокативу, є першою серйозною спробою опису кличного відмінка в українській мові²⁶.

І. Огієнко в «Історії української літературної мови» (Вінніпег, 1949) подає найважливішу літературу з історії української мови, серед інших і праці Є. Тимченка, зокрема його «Нарис з історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія» (Київ, 1927), а серед рекомендованих граматики – Тимченкову «Українську граматику». Хоча праця Є. Тимченка, присвячених відмінкам, і не подано на сторінках «Історії», загалом І. Огієнко часто його згадує, причому завжди підкреслюючи професіоналізм лінгвіста, як-от: «По 20-річній перерві в нас знову появились два словники, але вже добре оброблені: <...> Є. Тимченко, Русско-малоросійській словарь. 1897–1899, Київ, праця поважна, бо складена видатним мовознавцем»²⁷.

Оцінка відомого славіста О. Шахматова наукових праць Є. Тимченка містить чимало критики. Це фіксуємо у відгуку на дисертацію українського вченого, що довго зберігався в архівах і лише в 1965 році побачив світ, а також в оприлюднених 1985 року «Набросках возражений на диспуте Тимченка. 23 февраля 1913 г.». Аналізуючи ці розвідки О. Шахматова, В. Глущенко зазначав, що зауваження здебільшого стосувалися опертя автора дисертації на фольклорні джерела, недостатнього використання текстів із творів української художньої літератури XIX ст., неповноти й непослідовності порівняльно-історичного висвітлення матеріалу (що відбилися у відсутності історичних довідок там, де вони сприяли б розкриттю суті мовного явища, у певній безсистемності паралелей з іншими слов'янськими мовами)²⁸.

²³Ковалів П. Наукові заслуги проф. Є. Тимченка. *Наші дні*. 1943. Ч. II. С. 8.

²⁴Там само. С. 8.

²⁵Булахов М. *Востоочнославянские языковеды: библиографический словарь*. Т. 1. Минск: БГУ, 1976. С. 229.

²⁶Болотнікова А. Кличний відмінок як індикатор категорії ввічливості в українській мові. *Sciences of Europe*. 2016. Vol. 2 (3). С. 52.

²⁷Огієнко І. *Історія української літературної мови*. Київ: Либідь, 1995. С. 247.

²⁸Глущенко В. Передмова до праці: А. А. Шахматов. *Наброски возражений на диспуте Тимченка. 23 февраля 1913 г.* (Неопублікована праця). *Мовознавство*. 1984. № 4. С. 51.

Добре відгукується про граматиста Є. Тимченка М. Жовтобрюх: «Найбільший внесок у вивчення в той час синтаксису української мови належить, безперечно, проф. Є. К. Тимченкові»²⁹, а далі називає його студії про відмінки. «В усіх цих працях синтаксичні функції відмінків української мови висвітлювалися всебічно і, як ніколи до того, досить докладно. Так, наприклад, номінатив іменника, прикметника і займенника спершу розглядається у функції підмета в реченні у тісному зв'язку з узгодженим дієсловом, при цьому спеціально аналізуються особливості такого зв'язку іменників конкретних і абстрактних, з дієсловами повнозначними і неповнозначними, службовими, з категорією інфінітива. Далі предметом дослідження виступають номінатив іменників та прикметників присудкових у їх зв'язках з дієсловами різного типу, номінатив адвербіальний у вільному зв'язку з дієсловом, номінатив прийменник, апозитивний, номінатив окличний, у функції вокатива. <...> З такою ж докладністю висвітлюються синтаксичні функції датива, інструментала, локатива і вокатива. <...> В усіх працях Тимченка про відмінки досить часто зіставляються українські форми з іншими слов'янськими (російськими, польськими, сербськими тощо), а також наводяться можливі синтаксичні паралелі до розглядуваних форм у самій українській мові або її діалектах»³⁰. Водночас М. Жовтобрюх, як і О. Шахматов, звертає увагу на принципи добору матеріалу, у зв'язку з чим вказує на методологічну хибність його студій. «Він свідомо вилучив із дослідження синтаксис мови майже всієї нашої класичної літератури – Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, М. Старицького і багатьох інших видатних майстрів художнього слова; з його дослідницької уваги випала мова української публіцистики, науки тощо. <...> Об'єкт дослідження, таким чином, був надзвичайно і штучно звужений, в ньому українська мова в усій її повноті, розвитку і багатстві не була представлена, саме дослідження спрямовувалось на вузьку сферу функціонування української мови, на її минуле, а не на сучасне»³¹.

Є. Тимченко спирався на факти живої народної мови, беручи за основу пам'ятки народної творчості, а зі зразків літературної мови – фактично лише твори І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка, оскільки вважав, що літературна мова повинна розвиватися на загальнонародному ґрунті, а не на індивідуальних ідіолектах письменників. Наприклад, О. Горбач про нього та інших відгукується як про «авторів, що в народно-мовному дусі хотіли в 1920–30-х роках нормувати синтаксис, фразеологію й словотвір літературної українщини»³². Такий підхід був притаманний, зокрема, А. Кримському, О. Курило, І. Огієнку, С. Смеречинському, для яких народнорозмовна мова була визначальною щодо формування дослідницьких парадигм, лінгвістичних положень і теорій, виражала душу народу, позаяк «виявляла

²⁹Жовтобрюх М. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941). Київ: Наукова думка, 1991. С. 83.

³⁰Там само. С. 84–85.

³¹Там само. С. 87.

³²Горбач О. С. Смеречинського «Нариси з української синтакси». Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою) / С. Смеречинський; перевид. О. Горбача [фотовіддрук]. Мюнхен, 1990. С. 10.

національні питоменності української мови і виводила на світло денне чуже, позбавлене коріння й ґрунту»³³.

Для пояснення позиції Є. Тимченка скористаємося думкою В. Ганцова, яку він виклав у роботі, присвяченій проблемам розвитку літературної мови: «Гірше стоїть справа з літературною нормою – вона так таки й не була вирішена. На мові кожного з наших письменників позначається перш за все діалект, позначається найближче його оточення: Квітка – харківець і слобожанин, Гребінка – пирятинець, Шевченко – киянин, Куліш – черніговець, Свидницький і Руданський – подоляни і т. д. і т. д. аж до нашого часу. Як не з першого погляду кидається це в вічі, то викриває це глибша аналіза кожного письменника, граматики його літературної мови. Це і зрозуміло. Не було сконцентрованості національно-культурного життя, бо таку сконцентрованість могло-б дати тільки вільне національно-державне життя і національна школа, отже не було й літературної норми. Галичина літературну норму собі створила, бо там справу національної культури вирішено офіційним шляхом і здійснювано за допомогою державно-урядового апарату, але ми тієї норми не прийняли, бо то була “галицька мова”, і аж до останнього часу панувала в нас розпорошеність літературного життя, бракувало нам усталених і завершених літературних традицій мови, бракувало нам літературної норми. Це питання і тепер на весь зріст стоїть перед нами і чекає свого вирішення. Не правопис тут винен, як думає здебільшого український громадянин, посилаючись на недостатність “Найголовніших правил академічного правопису”, а саме брак граматичних норм в нашій літературній мові»³⁴. Тож на зауваження О. Шахматова та М. Жовтобрюха Є. Тимченко міг би відповісти фразою, сформульованою в одній з його праць: «Всі вказані хиби наших здобутків мовних не дозволяють бачити в них вагоме джерело, цю вагу належить класти на дослідження живої мови у всій різноманітності людських говірок. Виходячи з сучасної системи мови, ми можемо підноситися до найдавніших діб, ідучи за законами зміни звуків і форм і щоразу коригуючи подання пам’яток мовних»³⁵.

Про велике значення граматичних студій Є. Тимченка для українського мовознавства свідчить і той факт, що їх уже планували перевидати. Зокрема, таке бажання було в О. Горбача. Про це дізнаємося з листів Й. Дзендзелівського: «Ви плануєте перевидати синтаксис відмінків Є. Тимченка. У мене особисто є ці праці про всі відмінки, і я радо їх Вам позичу. До речі, книга про генетив (це його дисертація), яка вийшла в РФВ, теж Вам потрібна? У мене примірник цієї книги із автографом автора з бібліотеки О. Шахматова (дістав у спадщину від Б. О. Ларіна). Тут взагалі подивляються Вашій сподвижницькій, титанічній, причому безкорисливій, праці щодо перевидання такої кількості українських раритетів» (08.12.1990)³⁶. О. Горбач

³³Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. Київ: КМ Академія, 2002. С. 14.

³⁴Ганцов В. Проблеми розвитку нашої літературної мови. *Життя й революція*. 1925. № 10. С. 61–65.

³⁵Тимченко Є. Курс історії українського язика: вступ і фонетика. Вид. 2-ге. Ч. 1. Київ; Харків: Держвидав України, 1930. С. 30.

³⁶Життя – не просто існування. Листування Олекси Горбача (1946–1996) / Ред. А.-Г. Горбач, У. Єдлінська, М. Чікало. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2003. С. 739.

приблизно від 1970-х років перевидавав давні граматики, рідкісні словники, наукові розвідки, засвідчуючи цим «важливість культурно-наукової тягlosti для грядущих поколінь»³⁷. Їх оприлюднював у серії «Українські граматики» та «Specimina Philologiae Slavicae»; робив також передруки праць літературознавчого та конфесійного спрямування в тематичних серіях. Щоправда, віднайти інформацію про те, чи таки перевидав монографії Є. Тимченка, нам не вдалося. Із подальших листів до О. Горбача розуміємо, що Й. Дзензелівський свою обіцянку виконав: «Через п. М. Мушинку посилаю Вам для перевидання праці Є. Тимченка про всі відмінки, дві інші його синтаксичні праці та “Укр. грам.” 1918» (28.02.1991)³⁸.

Вивчення іменникової словозміни було в центрі уваги дослідників на всіх етапах розвитку українського мовознавства. Не применшуючи значення студій із синтаксису Л. Булаховського, К. Німчинова, О. Синявського, Ю. Шевельова та ін., треба зазначити, що від часу появи розвідок Є. Тимченка довго не було спеціальних монографій про відмінки. І лише у 1987 році вийшла друком праця І. Вихованця «Система відмінків в українській мові» (перед цим можна згадати брошуру І. Кучеренка³⁹, монографію І. Матвіяса про іменник⁴⁰, а пізніше – книги О. Тараненка⁴¹, М. Плющ⁴²). Попри цей факт, праці Є. Тимченка, репринт яких подано в цій книзі, рідко цитують у граматичних дослідженнях, хоча вони, на думку М. Плющ, «не втрачають цінності й тепер»⁴³. У своїй праці про відмінки вона спорадично покликається на монографії Є. Тимченка. Активно їх цитувала О. Курило – учениця Є. Тимченка. У монографії «Уваги до сучасної української літературної мови» (Київ, 1920) називала відмінки так, як і Є. Тимченко, демонструвала зразки мовлення з його праць під час опису відмінкових форм у зв'язку зі вживанням дієслів, а в передмові дякувала йому за підготовку видання. На доробок Є. Тимченка часто покликається С. Смеречинський у книзі «Нариси з української синтакси» (Київ, 1932). Проте ці монографії О. Курило й С. Смеречинського опубліковані в період, коли Є. Тимченко мав незаплямовану репутацію перед радянським режимом і його не боялися згадувати в своїх дослідженнях (наголосимо, що «Нариси...» С. Смеречинського одразу ж після виходу у світ опинилися під забороною, майже всі примірники видання було знищено). А от історія з цитуванням праць Є. Тимченка від 30–40-х років ХХ ст. і пізніше до розпаду СРСР заслуговує на окрему увагу.

Аналізу іменникових словоформ присвячено дослідження І. Матвіяса «Іменник в українській мові» (Київ, 1974). У ній автор на тлі народних говорів з урахуванням варіантності й тенденції нормування висвітлює граматичні категорії іменника та його відмінювання; щоправда, уникає будь-яких згадок про Є. Тимченка – як у тексті, так і в бібліографічній частині.

³⁷Там само. С. 6.

³⁸Там само. С. 754.

³⁹Кучеренко І. Категорія відмінка в сучасній українській мові. Львів, 1961.

⁴⁰Матвіяс І. Іменник в українській мові. Київ: Радянська школа, 1974.

⁴¹Тараненко О. Словозміна української мови. Nyíregyháza, 2003.

⁴²Плющ М. Категорія відмінка в семантико-синтаксичній структурі речення. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2016.

⁴³Там само. С. 13.

І. Вихованець у виданні «Система відмінків в українській мові», як і в низці інших публікацій радянської доби, покликається на всі студії про відмінки Є. Тимченка. Так, в одній із них, де розглядає відмінки з прийменниками, дискутує про склад прийменників із давальним відмінком, наводячи суперечливі думки Є. Тимченка, Л. Булаховського, І. Матвіяса та О. Мельничука⁴⁴. Академік О. Мельничук у фундаментальній праці «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (Київ, 1966) у розділі, присвяченому здобуткам індоєвропейського та слов'янського синтаксису, подає перелік всіх монографій Є. Тимченка про відмінки. Ці праці Є. Тимченка також цитовано в академічній 4-томній колективній монографії «Сучасна українська літературна мова» за загальною редакцією І. Білодіда, зокрема, в книгах про морфологію (Київ, 1969) та синтаксис (Київ, 1972) їх подано в переліку літератури (без згадок у тексті), у праці «Історичний синтаксис української мови» І. Слинька (Київ, 1973), ще одній академічній колективній монографії «Історія української мови», у томах, присвячених синтаксису (Київ, 1983) та морфології (Київ, 1978), де вже спостерігаємо покликання і в тексті.

Можна припустити, що саме згадана вище праця поважаного О. Мельничука зіграла основну роль у поверненні імені Є. Тимченка в простір української граматики другої половини ХХ ст. Імовірно, це й посприяло цитуванню його студій про відмінки в академічних колективних монографіях, працях І. Слинька, І. Вихованця та ін.

Водночас покликання на відповідні праці Є. Тимченка відсутні в низці інших видань, у яких на них можна було б очікувати, приміром: «На синтаксичні теми (з приводу орудного дієвої особи при переємних дієприкметниках)» О. Синявського («Культура українського слова», 1931, № 1) або в інших його працях, «Курс сучасної української літературної мови» за ред. Л. Булаховського, зокрема 2-й том про синтаксис (Київ, 1951), «Нарис сучасної української літературної мови» Ю. Шевельова (Мюнхен, 1951), що містить розділи про синтаксис і морфологію (хоча загалом він позитивно відгукується про Є. Тимченка як про фахівця з синтаксису, називаючи його представником етнографічної школи в мовознавстві, що «намагалася звузити розрив між літературною мовою й мовою хутірською»⁴⁵, шукаючи «чистоти української мови в народній пісні й оповіді старих записів, а тим самим у своїх практичних висновках була виразно архаїзаторською»⁴⁶), «Курс сучасної української літературної мови» Б. Кулика (Київ, 1959–1961), «Історична морфологія української мови» С. Бевзенка (Ужгород, 1960), «Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення: просте речення; еквівалент речення» П. Дудика (Київ, 1973), «Історія української мови. Морфологія» С. Бевзенка, А. Грищенко, Т. Лукінової та ін., «Історична граматика української мови» М. Жовтобрюха, О. Волоха, С. Самійленка, І. Слинька (Київ, 1980), «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» М. Леоніної (Київ, 1983) тощо.

⁴⁴Вихованець І. Прийменникова система української мови. Київ: Наукова думка, 1980. С. 140.

⁴⁵Шевельов Ю. Українська мова в першій ... С. 262.

⁴⁶Шевельов Ю. Портрети українських ... С. 13.

Як бачимо, на рівні цитувань граматичних монографій Є. Тимченка складно простежити єдиний тренд, оскільки в багатьох тематичних виданнях його взагалі не згадують, в інших – виокремлюють ім'я науковця, важливість його студій про відмінки, ще в інших – часто покликаються.

Цікаве спостереження: у передмові до монографії «Вокатив і інструменталь в українській мові» Є. Тимченко обґрунтовує відсутність потреби в терміні відмінок: «Усправедливити її можна-б тільки тоді, коли-б скасувати зовсім термін “відмінок”, що <...> добре-б міг замінитися на терміни номінативна, генітивна, дативна і т. д. форма (розумій закінчення)» (див. стор. 286 у цій книзі). Та водночас, як з'ясовує О. Ципердюк, науковець робить спробу й творення питомих терміносполук: родовий відмінок, датний відмінок, зовний відмінок, а, наприклад, перекладаючи з німецької працю Гаверса, використовує термін датник⁴⁷. І. Ярошевич додає, що в галицьких граматиках того періоду виразною була тенденція називати відмінки за порядковим місцем, яке вони займали у відмінковій парадигмі (перший, другий, третій та ін.). Цю тенденцію перейняв і Є. Тимченко, адже у його текстах поряд із термінами-інтернаціоналізмами трапляються й числові назви відмінків⁴⁸. Загалом праці Є. Тимченка та інших мовознавців того часу відіграють велику роль у розвитку лінгвістичної термінології української мови: «аналіз мовознавчої термінології в найрізноманітніших наукових студіях початку минулого століття – граматиках, навчальних посібниках, словниках, монографіях, окремих статтях, які демонструють шляхи становлення та пошуки в галузі рідномовного термінотворення, є одним із актуальних завдань сучасного українського мовознавства»⁴⁹.

Нині українські лінгвісти користуються назвами відмінків, які не притаманні науковому дискурсу Є. Тимченка. Учений оперував традиційними для західного світу грецькими термінами, історія яких сягає античних часів⁵⁰. Серед українських мовознавців традицію їх використовувати започаткував І. Ужєвич у «Слов'янській граматиці» (Париж, 1643), який менше переймався питаннями термінології, а більше – науковими методами, порівнянням лінгвальних явищ у різних мовах. Натомість діяльність інших граматистів епохи Середньовіччя була запроектована передусім на кодифікацію церковнослов'янської мови. Чи не кожен давньоукраїнський граматист прагнув удосконалити систему терміноодиниць, запроваджених його попередниками, виявляючи при цьому «достатню самостійність

⁴⁷Ципердюк О. Мовознавча термінологія в праці Є. Тимченка «Номінатив і датив в українській мові». Прикарпатський вісник НТШ. Слово. 2015. № 2. С. 111.

⁴⁸Ярошевич І. Становлення й кодифікація української морфологічної термінології. Українська мова. 2010. № 3. С. 50.

⁴⁹Там само. С. 105.

⁵⁰Див., напр.: Дидишин С. Терміни-назви граматичної категорії відмінка та відмінкових форм (від античного вчення про відмінки до становлення української відмінкової системи). Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка. Філологічні науки. 2009. Вип. 81 (1). С. 186–190. Походження назв відмінків окреслює Є. Тимченко, покликаючись на дослідження Г. Штейнталя (див. стор. 7 у цій книзі), який згадує Аристотеля як першого їх дослідника. Огляду праць про відмінки присвятив окремий розділ (див. стор. 7–15).

і оригінальність в осмисленні й термінологічному вираженні об'єктів дослідження»⁵¹. Саме тому в першому в славістиці повному курсі церковно-слов'янської мови української редакції «Грамматика слов'янська» Мелетій Смотрицький замість чужих пропонує такі назви відмінків: падежъ именительный, родительный, дательный, винительный, звательный, творительный, сказателный⁵². Ними послуговувалися до кінця ХІХ ст., доки ці терміни, очевидно, не почали сприйматися як виразні старослов'янізми, а також росіянізми (адже вони вже тоді набули активного поширення в російському мовознавстві), тому багато лінгвістів повернули до вжитку інтернаціоналізми, шукали власні варіанти на українському словотвірному ґрунті чи вдавалися, як уже згадано, до порядкової нумерації.

Нинішня відмінкова термінологія усталилася завдяки А. Кримському, про що писав П. Тимошенко: «<...> він не схвалював деяких граматичних термінів, створених українськими авторами у ХІХ та на початку ХХ ст.; пропонував, але не в категоричній формі, а з застереженнями, свої терміни, більшість яких також не здобула прав літературного громадянства. Однак запропоновані ним у “Практическом курсе для изучения малорусского языка” («Зоря», 1906, № 1–2, 3–4, 7–8) назви відмінків – називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний – зразу ж почали витісняти всі інші наявні в нашій граматичній літературі назви і згодом стали нормативними»⁵³. Власне, ці терміни на той час не можна назвати цілком новими, проте саме А. Кримський, за визначенням дослідників, подав їх як систему, що в подальшому посприяло їхній популярності⁵⁴. Були спроби ці усталені назви відмінків змінити на інші. Зокрема, І. Вихованець запропонував низку власних граматичних найменувань, серед яких – суб'єктник (називний в.), похідник (родовий в.), адресатник (давальний в.), об'єктник (знахідний в.), знаряддевик (орудний), місцевик (місцевий в.) та кличник (кличний в.)⁵⁵.

Сучасним читачам лінгвістичних праць Є. Тимченка варто усвідомлювати, з якими труднощами стикалися дослідники української мови того часу. Адже початок ХХ ст. характеризувався не лише територіальною розчленованістю України, а й розмаїттям мовно-культурного життя українців у регіонах, що ускладнювало природний розвиток мови, розбудову її

⁵¹Жовтобрюх М. Частини мови в «Граматиці слов'янській» І. Ужевича. Східно-слов'янські граматики XVI–XVII ст.: Матеріали симпозіуму. Київ: Наукова думка, 1982. С. 52.

⁵²Смотрицький М. Граматики славенскія правильное синтагма / Підготовка факсимального видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1980. С. 54.

⁵³Тимошенко П. Питання розвитку української літературної мови у працях А. Ю. Кримського. А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1974. С. 69.

⁵⁴Казимиrowa І. Українська лінгвістична термінологія в працях А. Ю. Кримського: традиції і новаторство. Українська мова. 2016. № 1. С. 8.

⁵⁵Вихованець І. Студії про українські відмінки: термінологічний аспект. Українська мова. 2005. № 4. С. 3–5.

фонетичних, граматичних, стилістичних норм, правописного кодексу, наукової термінології тощо. Потрібно зважати й на можливості дослідження лінгвальних явищ у зазначених умовах. Усе це лише посилює наукову вагу праць Є. Тимченка.

Підсумовуючи, зауважимо, що предмет граматичних досліджень видатного мовознавця лишається актуальним. У 2016 році М. Плющ констатувала (навіть чи відтоді щось істотно змінилося), що «категорія відмінка потребує подальших досліджень, адже у її вивченні принципи функційної граматики впроваджувалися на розсуд учених, а тому проблема відмінків викликала чимало суперечливих суджень, спірних тлумачень. Зокрема, досі лишаються нез'ясованими питання про характер співвідношення категорій синтаксису й морфології, які відповідають граматичним способам форм слів, зокрема і відмінкових форм іменника; про функційний діапазон відмінків сучасної української літературної мови, які обслуговують суб'єктно-об'єктні зони семантики речення; про конститутивну роль відмінкових слів у структурі простого й семантично ускладненого речень тощо»⁵⁶. Відсутні також фундаментальні дослідження (дисертації, монографії), у яких би було представлено осмислення внеску Євгена Тимченка в розвиток української граматики. Сподіваємося, пропонуване видання сприятиме розв'язанню цих та інших важливих питань.

***

Книга охоплює 6 окремих досліджень Є. Тимченка про відмінкову систему української мови, що були опубліковані впродовж 1913–1928 років, повністю зберігає стиль автора та правопис першодруків. Подаємо їх у порядку виходу в світ, а тому зміст книги дисонує зі звичною послідовністю відмінків від називного до кличного.

***

Висловлюємо щире подяку Тетяні Поліщук, Романові Судику, Світлані Очеретянко, які працювали над відтворенням текстів праць Є. Тимченка з першодруків, що їх люб'язно свого часу надала нам, на жаль, нині вже покійна Ольга Сенюк.

М. Г. Железняк, О. С. Іщенко

---

⁵⁶Плющ М. Категорія відмінка... С. 13.